लोहं, क्ली, अगुरु। इत्यमरः॥ (अथास्य पर्य्यायः।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा।
वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजग्धमनार्यकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लोहः, पुं क्ली, (लूयतेऽनेनेति। लू+बाहुलकात् हः।) लौहम्। लोहकम्। सर्व्वतेजसम्। इति मेदिनी। हे, ८॥ रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ सुवर्णलोहस्य पर्य्यायः। सुवर्णम् २ सुवर्णायसम् ३ हयतुवारम् ४ शिलाह्वयम् ५ अश्मजम् ६ हयिलोहम् ७ आरम् ८ हयायसम् ९॥ अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्य्यायः। तीक्ष्णम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ सुकल्पम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मुण्डाधिकगुणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः।
"पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी।
गुरुता दृढ़तोत्क्लेदकफदाहस्य कारिता।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु॥
लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःशीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
वक्त्रत्वकुष्ठामयन्त्वङ्गं भवेत्
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽक्षरीच।
नानारुजाञ्चापि तथा प्रकोपं
करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्॥
जीवहारि मदकारि चायसं
चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्।
पाटवं न तनुते शरीरके
दारुणं हृदि रुजाञ्च यच्छति॥"*॥
तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाञ्च।
"चमाभ्रच्छिखराकाराण्यङ्गान्यम्लेन वेपिते।
लोहे स्युर्यत्र सञ्जाति तत्सारमभिधीयते॥
लोहं सारात्मकं हन्यादग्रहणीमतिसारकम्।
अर्शःसर्व्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम्॥
कर्द्दिञ्च पीनसं पित्तं चासमानु व्यपोहति॥"
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाञ्च।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्तता निम्बकन्दः।
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नेति भूमिं
लक्षाङ्गः स्यात् वजलचषकः कान्तलोहं तदुक्तम्॥
गुल्मोदरार्शःशूलामममातं भगन्दरम्।
कामलाप्लीहकुष्ठानि चयं कान्तमयो जयेत्॥
लौहानमन्यपित्तञ्च यत्नाच्चापि शिरोरुजम्।
सर्व्वानीगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः।
बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्॥"
अथ किट्टी।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानञ्च निगद्यते॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्॥"
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह।
"वक्त्रत्वकुष्ठामयन्त्वङ्गकारि
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽक्षरीच।
नानारुजाञ्चापि तथा प्रकोपं
कुर्य्याच्च हृल्लासमशुद्धलोहम्॥"
अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते।
"पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याम्ले प्रतापयेत्।
निषिक्तप्रतप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते॥"
अथ लोहस्य मारणविधिः।
"शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः।
मर्द्दयित्वा पुटेद्दग्धौ दद्यादेवं पुटद्वयम्॥
पुटत्रयं कुमार्य्याञ्च कुठारच्छिल्लिकारसैः।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णन्ततिर्भवेत्॥"
अन्यच्च।
"त्रिपेद्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः।
मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्।
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्॥
सत्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽयं लोहमारणे।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना॥
शतकाद्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पाचके।
चर्म्म धृत्वा रूपकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः॥
यामद्वयाद्भवेद्भस्म धान्यराशौ न्यसेत्ततः।
दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्॥
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा॥
तद्रसेनायसचूर्णं सन्नीयात् शावयेदपि।
आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः।
एकविंशतिवारैस्तत्म्रियते नात्र संशयः।
एवं सर्व्वाणि लोहानि सर्व्वाण्यपि मारयेत्॥"
एवं मारितलोहस्य गुणाः।
"लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःशीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् सुवर्णवल्लिकाः।
तावल्लोहं समश्नीयाद्व्यवायादोषवानयं नरः॥
कृष्णाकं तिलतैलञ्च माषान्नं रात्रिकान्तथा।
मद्यमम्लरसञ्चैव वर्ज्ज्येल्लोहसेवकः॥"
इति भावप्रकाशः॥
लोहपात्रे भक्षणनिषेधो यथा,—
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमन्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि शुद्धिर्न्नं रौरवे परिपच्यते॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम्॥
अपि च।
"अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धान्नमेव च।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकन्तथा॥
फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मुनिरब्रवीत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
(अश्मन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते। यथा, मनुः। ९। ३२१।
"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहसुत्थितम्।
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति॥"
पुं, छागः। स तु लक्षणान्वितः कृष्णवर्णो रक्तवर्णो वा। यथा, मनुः। ३। २७२।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"
पार्व्वतजातिविशेषः। यथा, महाभारते। २। २७। २५।
"लोहान् परमकाम्बोजादधिकानुत्तरानपि।
सहितांस्तान् महाराज जयत्याकशासनिः॥"
रक्तवर्णे, त्रि। यथा, महाभारते। ९। १३६। २३।
"भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम्।
पञ्चबाणान् सुसंयुक्तान् स सुमोचैकबाणवत्॥")

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत्र।) मदनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ लौहमयकण्टकश्च॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४७४।
"सन्ति लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-
विशिखोऽपि॥")

लोहकान्तं, क्ली, (लोहः कान्तोऽस्येति।) अयस्कान्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करोतीति। कृ+अण्।) लौहकारकः। इति हलायुधः॥ (यथा, गो० रामायणे। २। ९०। २३।
"शस्त्राताम्रकाराश्च लोहकारास्तथैव च॥")

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करोतीति। कृ+ण्वुल्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। कामार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ओकारः २ इत्यमरः॥ लौहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म्मकारः ५ कर्म्मारः ६। इति भरतरभसौ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा।
"गोपालात्तन्तुवाय्यां वै कर्म्मकारोऽप्यभूत्
सुतः॥"
इति पराशरपद्धतिः॥

लोहकिट्टं, क्ली, (लोहस्य किट्टम्।) लोहमलम्। तत्पर्य्यायः। किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम् ४ लोहजम् ५ लोहचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोहमलम् ८। (यथा, सुश्रुते। ६। ४४।
"मूत्रस्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं
मांसं पिबेदापि हि लोहकिट्टम्॥")
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिवातपित्तमूलमहच्छूलमेहगुल्मशोथनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।